Слънцето забираше към западъ. Дѣдо попъ се върна отъ Пашмакли, но и той бѣше много уплашенъ. Въ правителствения домъ били събрани много видни помашки първенци, тамъ билъ и току-що избѣгалиятъ Пловдивски мютесарифъ съ нѣколцина висши свои чиновника и беове. Свиканъ билъ набързо съвѣтътъ *идаре-междлиси* и съ членовeтѣ си християни. Мютесарифътъ и цѣлото събрание дочакали българския архиерейски намѣстникъ твърдѣ любезно. Мютесарифътъ първъ зелъ думата и прѣдложилъ да се слушатъ и си помагатъ взаимно прѣдъ наближаещитѣ грозни събития. Той настоявалъ да се свика набързо всичкото мѫжко население безъ разлика на вѣра отъ каазата, да имъ се даде орѫжие и заедно съ идещата турска войска да се укрѣпятъ на вододѣлното било Роженъ и прѣпрѣчатъ пѫтя на московцитѣ, ако навлѣзатъ и въ тия планини. Очаквалъ той отговоръ на това най-напрѣдъ отъ дѣдо попа, като първъ прѣдставитель на българското население. Дѣдо попъ изслушалъ съ внимание всичко, помислилъ, помислилъ, па се прѣсторилъ на невѣжъ и казалъ:

— Че какъ тъй, ефендилеръ! Москофътъ е още много далече, та отдѣ знаемъ, че ще може единъ день да стигне чакъ до насъ. Ами има *арада* (посрѣдата) Плѣвенъ, Шипка, Пловдивъ, тамъ има толкова много царски аскеръ, та да видимъ, какъ тъй лесно ще го пустнатъ да мине и дойде до насъ.

— *Е, е, попеᵃ, попеᵃ*, прибързалъ Хаджи Мюхтия, най-умниятъ и най-влиятелниятъ по онова врѣме въ каазата ни помашки първенецъ. *Плеᵃвня, Шипка, та чеᵃ и Х'улбеᵃ атколеᵃ са вейкеᵃ ф маскофски роᵃки, ей го тув и мютесариф еᵃфенди ат зор еᵃ дашоᵃл на сува вреᵃме, ами да видим сеᵃга ниеᵃ кина да правим.*[1])

— Истина ли думашъ, хаджи ефенди, попиталъ дѣдо попъ.

— *Алла, алла, чеᵃ чувал ли си друг поᵃт'лажоᵃ ат менеᵃ, та и сеᵃга да лоᵃжем, попе! Наша са рабата еᵃ вле, ами както да сеᵃга са чувахмеᵃ и ачувахмеᵃ адни други, Аллах и за нах преш да ни дава акъл да са ачуваmeᵃ. Какеᵃна мислиш ти, попеᵃ еᵃфенди?*

Тоя разговоръ между дѣдо попа и мюфтията станалъ на

---

[1]) Хаджи Мюхтия бѣ родомъ отъ селото Арда, което съвпада въ групата помашки села съ акавския говоръ.

помашки, та лесно се разбрали единъ другъ. Дѣдо попъ се окуражилъ отъ умното подмѣтане на мюфтията, та се рѣшилъ и казалъ:

— Много добрѣ мислите, ефендилеръ, ала кусуръ не ми връзвайте, да ви кажа какво азъ мисля по тоя толкова сѫдбоносенъ за всички ни въпросъ. Ако е истина, че Плѣвенъ е земенъ, Шипка мината, та че и Пловдивъ останалъ вече въ москофски рѫце, и толкова царски аскеръ не е могълъ да го спре тамъ, та ние съ голи рѫцѣ и сбирщина люде можемъ ли стори нѣщо по-добро? Хубаво, ние ще съберемъ *джумаетъ*, ами ако съ това повече *аздардисаме* (раздразнемъ) москофа, тогава не ще ли станемъ причина да изгоримъ и нашата кааза? Да помислимъ добрѣ за всичко, па да не забравяме и сетнинитѣ.

Хаджи Мюфтия недочакалъ другъ да заговори и прѣвзелъ думата и подкрѣпилъ дѣда попа.

— *Аалар, рахан'о*^{a} *е*^{a}*фенди млого право кавава. Сае*^{a} *рабата не*^{a} *е льосна. Падишахан с толкава хил'е*^{a}*ди аскер' и дже*^{a}*пан'о*^{a} *не*^{a}*мажи да спре маскофа, ами го е*^{a}*спусти да дойде чак да туз, та ние*^{a} *ли с голисе*^{a} *факире*^{a} (сиромаси) *ще*^{a} *го спрем? Ами ако не*^{a}*можим да сторим нищо, тагава нашисе*^{a} *де*^{a}*ца кой ще атбрани? Попе*^{a}, *е*^{a} *сам разж* (готовъ) *на твои те*^{a} *лакардии. Да си се*^{a}*дим мирно, дойдат ли люде*^{a} *бе*^{a}*з идаре* (храна) *да не*^{a}*хи аставе*^{a}*ме*^{a}. *То са е*^{a} *виде*^{a}*ло нашесо царско. Со е*^{a} *заман* (врѣме) *е*^{a} *крае*^{n}*н заман. Ние*^{a} *ще*^{a} *са мо*^{n}*чим дa ва браним ат наши е*^{a}*де*^{a}*псизе*^{a} *га бе*^{a}*гат пре*^{a}*с нашисе*^{a} *се*^{a}*ла, та че*^{a} *сетне*^{a} *и нам ако дойде*^{n} *лошо до́ глава, пак вие*^{n} *на браните*^{a}.

Болшинството помашки първенци еднодушно приели това прѣдложение, а мютесарифътъ съ своята свита още прѣзъ сѫщия день напустналъ Пашмакли и заминалъ за Скеча. Мюхтията удържа думата си: още сѫщия день той прати десетина въорѫжени помаци въ Устово да пазятъ селото. При това той явилъ на дѣда попа, че Сюлюманъ пашовата ордия ще бѣга прѣзъ тия мѣста, а тя е отъ лоши хора, та да се вардятъ, па ако видятъ зоръ, да обадятъ въ Пашмакли. Затова и дѣдо попъ бѣ много уплашенъ.

Дали рѣшението на помашкитѣ първенци бѣ съобщено и изъ другитѣ помашки села въ каазата, не мога да зная, обаче цѣлото помашко население, особено съсѣднитѣ помашки

селца на българскитѣ се явиха въ явна защита къмъ съсѣдитѣ си българи.

Надвечерь въ сѫбота напълниха селото навалица бѣженци, между които имаше и помашки сѣмейства отъ Рупчоско. У дома дойде едно познато намъ помашко сѣмейство отъ Чепеларе. Баща ми се поуспокои съ тѣхното идване, че може да ни се не случи нѣщо зло, па си помисли и да ги задържи у дома като гостени нѣколко дена, додѣто се види, какъвъ край ще зематъ работитѣ. Още не бѣха се настанили бѣженцитѣ, ето че се зададе отъ „Ушитѣ“ (мѣстность край селото, отдѣто иде Пловдивскиятъ пѫть) една сгань, нечувана и невиждана до тогава въ тия глухи планински мѣста. Това бѣ турската войска, смѣсь отъ кавалерия, пѣхота, артилерия, бѣженци мѫже, жени и дѣца, добитъци, едни натоварени, други не. Въ разстояние на половина часъ цѣлото село почернѣ, плувна въ това море отъ избезумѣла и отчаяна въ страхътъ си човѣшка паплъчь. Всички кѫщи, плѣвни, обори, дворища, улици и градини вѫтрѣ въ селото и вънъ въ околностьта до мръкване буквално бѣха натъпкани съ хора и животни, а при това тѣхниятъ край не се свършваше: постоянно приидваха други. Въ това врѣме нахълтаха и у насъ около 20-на войника съ единъ бинбашия и още двама други офицери. Дворътъ се напълни съ коне и багажъ, а горѣ нѣмаше мѣсто да се поберать всичкитѣ хора. Ние се събрахме съ помацитѣ въ една стая. Двама войника се втурнаха прѣзъ вратата и за въ нашата стая. Ние, дѣцата, изпищѣхме около майка си, а баща ми по-рано грабнаха войницитѣ, безъ да знаемъ що става съ него. Старата помакиня, Богъ да я прости на животъ (до лани тя бѣше жива въ Чепеларе), се изпрѣчи прѣдъ тѣхъ при самия входъ, загради имъ пѫтя съ фереджата си, па имъ изкрѣщѣ сърдито съ силенъ гласъ: *„не ярарсънъсъ бурда, гьормемусунусъ харемъ динъ-ислямъ варъ“*. Въ сѫщото врѣме скочи и единиятъ ѝ синъ, облѣченъ съ войнишки дрехи и току-що се завърналъ отъ войната, и почна да се обяснява по-нататъкъ, като ги заплаши, че ще ги обади на началството имъ. Разсвирепѣлитѣ войници умекнаха и се повърнаха и прѣзъ цѣлата нощь не посмѣха да се обадятъ. Но на вратата до съмване патрулира войникътъ-помакъ.

Гоститѣ ни помаци се уплашиха. Майка ни ни прибра

въ едно жгълче вкаменени отъ страхъ, а старата помакиня седна до насъ и се стараеше да ни успокои, че додѣто сж тѣ въ кжщи, нѣма да допуснатъ да ни стане зло. Настжпи срѣдъ нощь, улицитѣ и всички празни мѣста въ селото и около бѣха свѣтнали въ пламъци — огневе отъ нощуещитѣ войски. Изъ селото се чуваше цвилене на коне, мучене на говеда, дрънкане на оржжия, тропотъ и шумъ, па прѣлитаха звукове отъ чупене на дъски, огради и човѣшки писъци. Това бѣ цѣлъ адъ прѣдъ ужасътъ на смъртьта, какъвто неможе си въобрази човѣкъ, който не е прѣживѣлъ и видѣлъ такива грозни минути.

Нашата мисъль бѣ погълната отъ сждбата на баща ни. Майка ми глухо стенѣше, плачехме и ние, дѣцата, и благитѣ думи на гостенитѣ ни не бѣха въ състояние да ни успокоятъ. По едно врѣме като че и помацитѣ се уплашиха за него. Стариятъ помакъ заповѣда на голѣмия си синъ да иде и го намѣри дѣто и да е, а самъ отиде при бинбашията въ другата стая и поиска съдѣйствието му. Кой знае какъ той зема съ себе си и мене за ржка, и като ме посочи на бинбашията, говори му много по турски. Това той, види се, направи, за да извика състраданието му и изпълни молбата му. Бинбашията бѣше се разположилъ съ двама други офицери около огнището, на което горѣше голѣмъ огънь. Помня си, че и тримата ме гледаха съ звѣрски, жестоки погледи. Азъ треперѣхъ отъ страхъ, а добриятъ помакъ не ме пущаше отъ ржката си. Бинбашията извика единъ чаушъ и му даде нѣкаква заповѣдь. Указа се, че сжщиятъ чаушъ билъ пратилъ още вечерьта баща ми съ други войници изъ селото да търсятъ зобъ за конетѣ. Помакътъ слѣдъ това стори *теменна* на бинбашията и другаритѣ му и си ме поведе въ нашата стая. Слѣдъ половинъ часъ дойде и баща ми. Той пришепна на майка ми, че работата е злѣ. Той обади още, че дюкянътъ ни е разбитъ и ограбенъ, че и всичко друго по кжщи (имахме двѣ мулета, петдесеть кози, стотина топа аба) го нѣма вече. Ние наново се разплакахме.

Баща ми още каза, че и черквата е пълна съ войници, въ нея горѣли огневе, дворътъ билъ пъленъ съ коне, ала не можалъ да влѣзе вжтрѣ и види, що е станало съ дѣдови попови. Той помоли стария помакъ да идатъ заедно въ черквата и видятъ живи ли сж дѣдови попови. Стариятъ помакъ

на драго сърдце изпълни молбата на баща ми, прати голѣмия си синъ и едно отъ по-възрастнитѣ си внучета, ала баща ми не пусна. Слѣдъ малко тѣ се върнаха и обадиха, че и черквата и училището сѫ пълни съ войници, разграбили сѫ всичко, ала отъ дѣдови попови нѣма никаква слѣдà, па и никой не можалъ да имъ каже нѣщо за тѣхъ. Ние се обезспокоихме и помислихме, че трѣбва да сѫ избити. А пъкъ то ето що станало съ тѣхъ: отъ близкото помашко селце Кокориво имахме единъ добъръ приятель помакъ, на име Сюлманъ. Той бѣше общиятъ ни доставчикъ съ дѣдови попови за гориво. Съ двѣтѣ си мулета прѣзъ день той докарваше подъ редъ дърва намъ и на дѣдо попъ. Вършеше ни и друга кърска работа лѣтѣ съ надница, каквото орань, жътва и вършидба. Сюлманъ прѣзъ деньтъ въ сѫбота пращалъ момчето си, та докарало дърва у дѣдо попа, и се случило да излиза отъ селото тъкмо въ това врѣме, когато влизала войската. Вечерьта, като си стигнало въ Кокориво, обадило на баща си. Сюлманъ си помислилъ, че може да стане нѣщо зло, та къмъ два часа по турски вечерьта стигналъ въ селото ни и право отива по-напрѣдъ у дѣдови попови. Той сварва черковния дворъ пъленъ съ войска, а други трошели вратата на черквата и се залисали съ найното ограбване. Промъква се той въ училището и въ суматохата и тъмнината измъква дѣда попа, прѣдрешенъ като турчинъ, и дѣцата, па хайде съ себе си прѣзъ нощьта ги завежда въ Кокориво въ домътъ си. Слѣдъ това безъ бавене наново се връща и тъкмо при съмване се отзовава и у насъ.

— *Дѐ^а^чо, ко́ркма, Аллах е^а^ дубо^а^р. По́пуне^а^ и де^а^цàта се́^а^ванака са у дума на хубаву ме^а^сту. До^а^те^а^ с мѐне^а^, е^а^ ва не^а^ устàве^а^м туз.*

Това бѣха спасителнитѣ думи за насъ слѣдъ една тъй грозна и ужасна нощь. Гостенитѣ ни помаци потвърдиха думитѣ на Сюлмана, като казаха, че и тѣ, щомъ се развидѣли, ще си заминатъ.

Нѣмаше какво. Младата помакиня съблѣче своята фереджа и я даде на майка ми, която я надѣна и стана цѣла помакиня. Сѫщото сториха и съ сестра ми. Баща ми и другитѣ ми братчета, съ мене заедно, разбира се, навихме по една бѣла кърпа на главитѣ си за *чалми* (гѫжви). Ние се прѣобразихме на помашко сѣмейство. Слѣдъ това Сюлманъ

скочи и намѣри едното ни муле на дворътъ, кой знае какъ оцѣлѣло. Набърза ржка събрахме покривки и дрехи, що можехме и що се намираха въ стаята, дѣто бѣхме съ помаците. Натовариха мулето, па излѣзохме изъ кжщи. Старата помакиня съ голѣмия си синъ ни придружиха. Слънцето токущо изгрѣваше, а селото цѣло гъмжеше отъ мравунякъ войници и бѣженци, едни заминаваха, а други идваха. Българинъ и българка не се виждаше никждѣ, като че ли бѣха потънали въ дънъ земя. Изпочупени врати, изпокъртени сгради, димъ и огневе на всѣкждѣ. Войници пънлятъ изъ кжщищѣ и влачатъ безразборно на гърбоветѣ си кой каквото завърналъ да намѣри. Селото бѣ почти цѣло ограбено, ограбени бѣха и другитѣ български села, прѣзъ които бѣ минала тая опустошителна и грозна паплъчь.

Нашитѣ добри помаци разбутваха тая сгань съ думитѣ *„харемъ гидейсръ"* и най-послѣ се намѣрихме вънъ отъ селото на чисто. Баща ми и майка ми поблагодариха на старитѣ ни приятели, простихме се съ тѣхъ, а тѣ ни пожелаха добъръ пжть.

Пжтьтъ отъ Устово за Скеча отива задъ рѣката къмъ югоизтокъ, а нашиятъ пжть за Кокориво държеше склонътъ къмъ изтокъ. Макаръ че тоя гребенъ е припекъ, но снѣгътъ не бѣ стопенъ, па не бѣ и голѣмъ. Дирата бѣ голѣма, а това показваше, че прѣди насъ и много други сж минали. На 20 минути далечъ отъ Устово е малкото помашко селце Влахово, състоеще не повече отъ 30 кжщи. Ний стигнахме на горния му край, дѣто бѣха кжщитѣ на Мустафа Табакътъ съ синоветѣ му, тоже познати намъ приятели и добри хора. Помакинитѣ ни посрѣщнаха и приканиха (мжжетѣ нѣмаше), ала кждѣ да се спремъ, когато всичкитѣ имъ кжщи буквално бѣха натъпкани отъ по-рано отъ насъ избѣгали жени и дѣца, наши съселяни, па и Сюлманъ не ни оставяше.

— *Ей гу, крошум ме̂нзили е̂ ат туз, ще̂ да варвим о дама,* настоятелно ни повтаряше Сюлманъ.

Направиха ни мѣсто да се поотгрѣемъ дѣцата, черпиха ни съ каве, па продължихме пжтя. У Табаковцехъ научихме, че прѣзъ нощьта е идвалъ аскеръ и въ Влахово, ала като видѣлъ, че е мохамеданско село, върналъ се обратно въ Устово. Всичкитѣ мжже, колкото ги има въ Влахово, цѣла нощь били въ Устово по познатитѣ си да ги спасяватъ. Главниятъ

пжть за Скеча отъ Влахово се пада на срѣща. Ний гледахме, какъ той бѣ задрьстенъ отъ движещъ се мравунякъ хора и добитъци. Слѣдъ половинъ часъ бѣхме вече на гребеньтъ, който държи отъ Влахово западне направление и високо загражда котловината на Устово отъ къмъ северъ и северо-изтокъ. Бѣхме вече на безопасно мѣсто, защото главниятъ пжть остава далечъ отстраненъ, отъ който бѣгащиятъ аскеръ въ бързината си да се спасява отъ страшния московецъ никога не би се рѣшилъ да се отклонява.

Този гребень, носещъ името „Коªрвава стªна" надъ Устово, образува задъ себе си една хубава полянчеста площь, обърната къмъ изтокъ. По нея сж разпръснати други десетина помашки кжщи, които образуватъ малкото селце *Стража*. Тукъ ни отби другъ познатъ помакъ, *Дибѐл Хаса́н*, въ кжщата на когото намѣрихме добрия си съсѣдъ Фроню Костовъ съ сѣмейството си. Додѣто да се отгрѣемъ, починемъ, па и обѣдваме съ топла *реªдка каша* (чорба съ царевичено брашно и сирене), заставени съ голѣми приканвания на Хасаня и жена му, Фроню ни разправяше и своята одисея прѣзъ тая памятна нощь, какъ и той съ челядьта си е билъ спасенъ отъ явна смърть.

По обѣдъ стигнахме въ Кокориво, разположено въ северния, противоположния отъ тоя къмъ Устово наклонъ на гребеньтъ. Съ нѣкакви си двадесетина кжщурки, сгушени въ една хубава полянка, обиколена отъ всички страни съ проредчена, по стройна листвена гора, и прошарена на около и помежду имъ отъ грижливо обработени и оградени нивици, градини и ливади, Кокориво и въ зимната си прѣмѣна прѣдставя едно гиздаво жгълче между безбройнитѣ такива изъ Родопитѣ. По цѣлиятъ наклонъ отъ тая страна на тоя гребень има много старинни имена и слѣди отъ стари, отколешни поселения, а на срѣщниятъ гребень стърчи платото съ стари развалини, носещи името *Кал'оªта* срѣщу друго помашко село, Тикале, което цѣлиничко се виждаше.

Ние отседнахме въ Сюлюмановия домъ, дѣто намѣрихме дѣдови попови и още двѣ съсѣдни наши сѣмейства здрави и читави.

Кжщата на Сюлмана, както и всички помашки и български кжщи изъ Родопитѣ, бѣше двуетажна и каменна. На долния етажъ на единъ жгълъ, издигната отъ земята всѣко-

га се намира широка зимна стая съ пешь, долапи, мивникъ и *клет* (прибавка за покжщнина). Тя служи за живѣене на челядьта зимѣ. Подъ нея е изба̀та, а останалото пространство съставя тъй наричания дворъ, въ който на една страна се помѣщава едрия добитъкъ, а другото служи за дърва, пералня, входъ и пр. Горниятъ етажъ обикновено състои отъ двѣ стаи за лѣтно живѣене и широкъ откритъ салонъ. Ние заехме горния етажъ, а Сюлмановото сѣмейство бѣ въ ниската станца. Сюлманъ нѣмаше голѣма челядь, обикновено явление у помацитѣ, освѣнъ два сина, единиятъ вече бѣше момъкъ 20 годишенъ, годеникъ. Жена му Сюлманица бѣ пъкъ около 40 годишна помакиня, съ стройна висока снага, руси очи и кржгло бѣло лице. Тя бѣ чисто облѣчена и спретната жена, всѣкога весела, засмѣна и съ неизказана любезность. По насъ помакинитѣ не се криятъ, затова всички ние образувахме една истинска задруга, като че всички бѣхме дѣца на едни родители. Десетьтѣ дена, които прѣкарахме у тия добри съ дѣвствена чистота и рѣдко добродушие хора, сж оставили неизгладими спомени въ живота ми. Сюлманица ни посрѣщна съ една типична само у помацитѣ любезность, помогна да свалимъ малкия си багажъ и самъ грабна малкото ми братче отъ ржцѣтѣ на майка ми и го изнесе горѣ, дѣто бѣха дѣдови попови.

Ние се почувствувахме като у дома си. Сюлманъ, слѣдъ като влѣзохме и седнахме около огъньтъ, кръстоса краката си задъ насъ при вратата, па не намираше думи, съ които да ни успокои всички:

— *Комшулар, сѐ^{а}ванака Аллах бин шукир, дал е^{а} сичинку. Але^{а}йте^{а}, хамбаре^{а}с е^{а} пул'ничиче^{а}к, пак и плевне^{а}на си се^{а}ди разж-битин. Вие^{а} ми сте^{а} госте^{а}, кахо^{а}р не^{а} ищам да т'о^{а}глите^{а} за нике^{а}на, пак за другу Аллах си знае^{а} рабутата. Той ще^{а} або^{а}рна сѐ^{а}ванака сичинкуту пах хубавата страна и за вас, и за нас. Іи, попе^{а}, ибаде^{а}те^{а} да си не^{а} оставиш, кинату му е^{а} по^{а}те^{а}, да си гу правиш, Наіум да си не^{а} туриш, че^{а} си ф османлицка ко^{а}ща. Ищам сѐ^{а}ванака рахатлан да се^{а}дите^{а}. Мое^{а}са глава га падне^{а}, тогава да ва е^{а} страх*

— *И ух леле^{а}, леле^{а}. Аллах ва метна да ми дойде^{а}те^{а} ф наше^{а}са ко^{а}ща. Ние^{а} ут вас ге^{а}чендисаваме^{а}. Аллах здрав'е^{а} да ви дава. Не^{а}мойте^{а} са кахарова за никина. Вие^{а} ми сте^{а} ле^{а} на е^{а}це^{а} хубаво ме^{а}сту*, бѣха привѣт-

ственитѣ думи и на Сюлманица, която тя изказваше отъ дълбочината на едно истинско хуманно сърдце, чисто и невинно и съ пълно съзнание, че й се удалъ случая да покаже своето гостоприемство, тъй хубаво и здраво пазено и почитано у нашитѣ помаци, истински потомци на старитѣ славѣни.

И ние се разположихме безъ ни най-малко страхъ отъ нѣшо въ тая гостоприемна кѫща. Сюлманица ни точеше *клинове* (баници), варѣше ни *шушулки* (ушавъ), тикви, картофи, качамакъ и просто се изтрепваше, горката, какъ да ни угоди. Помакини и отъ другитѣ Кокоривци всѣки день идваха да ни навѣстятъ, успокоятъ и изкажатъ своитѣ състрадания, като ни носѣха коя каквото може нѣщо за ядене: ту тикви, ту голия, ту шушулки и др. подобни.

— *Леле^а^х, факиркуве^а^те^а^*, жално ни окайваше една 90 годишна бабичка помакиня, съсѣдка на Сюлманица, която всѣки день идваше да помогне въ шътането на нашата пъргава хазяйка. *Не^а^мойте^а^ ми са кахарова, миличките^а^. Аллах ще^а^ да даде^а^ пак сичинку, та нема и да е^а^ позна. Наше^а^су селце^а^ е^а^ мут'ку, ала е^а^ еце^а^ хубафку, че^а^ ни са хубави и кумшие^а^ се^а^. Немойте^а^ са сакандисува.*

На другия день Сюлмана рано изпратихме да обиколи Устово и види, що става тамъ. Той дошълъ до „Ко^а^рвава сте^а^на“ и като видѣлъ и „Агоското“ [1]) почернѣло отъ хора, па и горещитѣ двѣ три кѫщи въ центра, дѣто е чаршията, върна се приблѣднѣлъ отъ страхъ.

— *Ке^а^на има, Сюлмане^а^, кажи ни праву, нимой ни кри*, го отрупаха съ запитване дѣдо попъ, баща ми, женитѣ, па и ний, дѣцата, а той, горкиятъ, само мънкаше. Слѣдъ него дойде и Сюлманица въ нашата стая, па се събраха и други помакини. Всичкитѣ тѣ съ сълзи на очитѣ си почнаха да тюхкатъ и да окайватъ и нашата участь, и неизвѣстностьта на тѣхната сѫдба. Сюлманица просто плачеше като дѣте и нареждаше:

— *Т'у, леле^а^, е^а^зък на хубавия Че^а^так* (тъй се казва по турски Устово)! *Ами ке^а^на ще^а^ да правим и ние^а^, нам е^а^ ут Че^а^так, ут вас ге^а^чен'мека. Аллахку Аллахку, оти ги не^а^ по^а^рсна не^а^е^а^ е^а^де^а^псиве^а^, пусту дано хми остане^а^ га аставиха факиркуве^а^ не^а^ да плаче^а^т. . . . .*

---

[1]) *Агоското* е голѣмата празна часть отъ котловината, дѣто е селото ни и прѣзъ която минава пѫтьтъ за Скеча. Състои отъ ливади и градини.

Продължаваха клетви и анатеми, изтръгнати отъ дъното на сърдцето, въ което мохамеданскиятъ култъ не бѣ могълъ да изкорени типичнитѣ славѣнски, братски и истинско човѣшки чувства.

Ние се уплашихме. Нашата сѫдба ни се видѣ въ всичката своя жестокость, що ще стане съ насъ. Дѣдо попъ наново измоли Сюлмана съ оше единъ неговъ съсѣдъ помакъ да идатъ въ самото село и видятъ, що става тамъ. Сюлманъ послуша и на часътъ заминаха. Това бѣше по обѣдъ. Вечерьта слѣдъ мръкнало пратеницитѣ се завърнаха и още отъ дворътъ съ засмѣни лица почнаха да викатъ:

— *Неᵃмойтеᵃ са кахарова, комшулар, хаирдъръ, отидеᵃ лошуту, шукир Аллаха. Имеᵃлу еᵃ сеᵃванака и хубави л'уд'еᵃ на сай веме*ᵃ, и почна да разказва, че утриньта били запалили селото и кой знае какво е щѣло да стане понататъкъ, ако не билъ пристигналъ единъ строгъ и добъръ паша—забитинъ, та е спрѣлъ окончателното опустошение.

И наистина, аскерътъ и прѣзъ цѣлия день недѣля и вечерьта е грабилъ, чупилъ, каквото завърнѣлъ, а сутриньта въ понедѣлникъ запалили и двѣ-три кѫщи въ срѣдъ селото, дѣто е и чаршията. За щастие, обаче, по обѣдъ дошълъ нѣкой си паша, едни казваха, че билъ англичанинъ, а други турчинъ, но е билъ добъръ човѣкъ. Той заповѣдалъ да се спре всичкия аскеръ съ бѣженцитѣ заедно въ Агоското, поставилъ патрули на всѣкѫдѣ, никой да не мърдне отъ селото, заповѣдалъ да изгасятъ пожара и да изгонятъ всички войници, които би се намѣрили изъ кѫщитѣ, па произвелъ обискъ у всички. Въ нѣколко часа въ Агоското се натрупали цѣли купове дрехи, сѫдове и всѣкаква покѫщнина, каквато се намѣрила у тия, що се случили него день и часъ въ селото. Слѣдъ това издирилъ и тия войници, които подпалили пожара, и ги застрѣлва публично прѣдъ цѣлия аскеръ въ Агоското. Тая строга и бърза мѣрка моментално спрѣла по-нататъшнитѣ вилнѣения и опустошения, и отъ тоя часъ насетнѣ турски войникъ не се пусналъ да влѣзе въ нѣкоя кѫща, или да се отклони отъ пѫтя. Слѣдъ това той разгласилъ да си се приберать избѣгалитѣ селяни, и всѣки, каквото има изгубено, да го потърси и си го земе отъ „ямата“ (складътъ), Това успокои всички, ала ние не се рѣшавахме да се върнемъ въ село, защото войската продължаваше да идва и за-

минава, па и не вѣрвахме, че е туренъ край за винаги на всѣкакво зло и за напрѣдъ.

На другия день, вторникъ, майка ми и още една стара и безстрашна наша съсѣдка рѣшиха да идатъ въ село и видятъ домоветѣ ни, що сѫ станали. Напусто бѣха увѣщанията на дѣда попа и баща ми да не правятъ тоя рискъ. Тръгнаха, па да не бѫде майка ми сама̀, тръгнахъ и азъ съ нея, па и Сюлмана зехме съ насъ.

Стигнахме ние въ село благополучно. Изъ махалитѣ ни единъ войникъ не срѣщнахме, ала главниятъ пѫть бѣ цѣлъ мравунякъ, който мълчеливо се точеше напрѣдъ, идваше и изминаваше селото. Кѫщитѣ запустѣли единъ видъ, само тукътамъ се мѣркаше изъ прозорцитѣ нѣкоя жена и мѫжъ. Това показваше, че не бѣха се върнали всички, па и дѣто се върнали, изпокрили се и изпозатворили се. Това бѣ нашата махала, Богородичната часть, която цѣла бѣ ограбена, защото другата, дѣто е чаршията и по-богатитѣ ни селяни, бѣ запазена почти всичката отъ пратенитѣ отъ Хаджи Мюхтия пазачи и други помаци. Изпочупени врати, изкъртени и изпогорѣни огради и плетища, натъпкани съ парцали, слама, торъ и друга сметь улици, пустота и голота — такава бѣ картината въ нашата махала слѣдъ единъ промежутъкъ само отъ два дена. Влѣзохме най-напрѣдъ въ кѫщата на съсѣдката ни, която бѣ съ насъ. Тя бѣше надъ черквата прѣзъ три четире други кѫщи далечъ отъ нашата. Вратитѣ бѣха изпочупени, дворътъ натъпканъ съ слама, торъ и нечистотии, всички стаи разтворени, удимени, погрознѣли, покѫщнина досущъ ограбена, освѣнъ нѣкои непотрѣбни парцали, разкѫсани и разхвърлени. На дворътъ намѣрихме три сандъка съ патрони, забравени и оставени. Минахме въ черковния дворъ и черквата. Тамъ друга картина: иконитѣ изпочупени и изподраскани, всичко друго ограбено, купчини пепель, слама, торъ и нечистотии всѣкѫдѣ изъ нея и въ олтарътъ. Нощували бѣха вѫтрѣ въ черквата и хора и добитъци. Тя цѣла бѣ осквернена. Въ училището, домътъ на дѣдови попови, тоже сѫщото. Влѣзохме въ нашия дюкянъ, пакъ сѫщото. Намѣрихме само една опушена тенжера, въ която бѣха варили фасулъ съ зейтинъ, вмѣсто съ вода. У дома, въ кѫщи, още по-грозно: разкѫсани кожи отъ кози, печени недодрани, но подоветѣ клали огънь и кой знае какъ за чудо не изгорѣла кѫщата. Намѣ-

Изгледъ на Тополовския проходъ въ севѣрнитѣ склонове на Родопитѣ, прѣзъ който проходъ е бѣгала Сюлиманъ пашовата войска въ освободителната война.

рихме и единъ сомунъ хлѣбъ, разчекнатъ на двѣ половини и помежду имъ втикнати човѣшки извержения. Връхъ на човѣшка вандалщина и гнусота, свойствена само на дивашки инстинктъ. Слѣдъ това минахме въ срѣщната махала, за да видимъ нѣкои отъ нашитѣ роднини живи ли сѫ. Прѣсѣкохме прѣзъ чаршията, тя пълна съ сганъ, отъ страни чауши и милязими съ камшици въ рѫка просто подкарваха и упѫтваха пълзящата маса отъ аскеръ да не се спира, да не се отбива. Промушнахме се прѣзъ тоя отвратителенъ и страшенъ мравунякъ, който ни изгледваше кръвниши, и когато дойдохме прѣдъ кѫщата на покойния дѣдо попъ Кириякъ Бѣлковски, който тогава бѣ енорийски свещеникъ въ другата, Николаевската, часть отъ селото ни, видѣха ни отгорѣ, извикаха ни да спремъ и ни отвориха, та влѣзохме въ кѫщи.

— Какво дирите сега по улицитѣ, вие луди ли сте, та сте тръгнали така изъ аскерътъ, ни замъмрѣха съ единъ гласъ и уйчо попъ, и уйчина попадия, па и тѣхниятъ найголѣмъ синъ, Илия, който тогава бѣше главенъ учитель въ селото ни.

Обяснихме имъ всичко. Тѣ ни задържаха, нахраниха ни, па ни пуснаха, като пратиха зетя си Ивана да ни придружи и той за всѣка случайность до кѫщата на една отъ сестритѣ на майка ми. Стигнахме благополучно, но и тамъ нови мъмрения отъ една страна, и радость отъ друга, че и тѣ, и ние се виждаме живи и здрави. Въ недѣлята калеко ми прѣдрешенъ като турчинъ съ двама помаци ходилъ да ни търси у дома, но като не ни намѣрили и неможали да научатъ нищо за насъ, помислили ни за отвлѣчени и избити нѣкѫдѣ отъ аскера.

Надвечерь се върнахме въ Кокориво. Слѣдъ нашия докладъ, що сме намѣрили въ селото и домоветѣ ни, дѣдо попъ и баща ми се утѣшаваха единъ другъ, че поне останахме живи и здрави, та всичко друго какъ да е: стока и покѫщнина се спечелва.

Въпрѣки ограничението на грабежитѣ ние не побързахме да се връщаме въ селото си, защото все още не знаехме, какво би се случило по-нататъкъ, тъй като турската войска и бѣженцитѣ продължаваха да минаватъ. Поне бѣхме сигурни, че въ Кокориво, при тия добри наши едноплѣменни съсѣди, които тъй ярко показаха, че *кръвьта вода не става*, ние се

чувствувахме сигурни много повече, отколкото въ селото си. Та и тоя животъ не бѣ чуждъ за насъ. Разлика въ тоя случай между българи и помаци голѣма нѣма, дори тя не се и усѣща врѣдъ тая патриархална помашка срѣдà. Бѣхме като у дома си, но що ставаше вънъ отъ тоя малъкъ кръгъ, какъ течеха събитията и какъвъ щѣше да бъде близкия и по-далечния тѣхенъ край, това само не можахме да знаемъ, а то бѣ, което ни гризѣше вътрѣшно. Но ние, дѣцата, бѣхме досущъ спокойни и като че ли нищо не е било съ насъ. Блажена дѣтска възрасть! Помакинитѣ всѣки день посѣщаваха майкитѣ ни и ги водѣха по госте въ домоветѣ си изъ малкото Кокориво, а бащитѣ ни цѣлъ день си имаха лафъ съ помацитѣ мъже. Ние, дѣцата, пъкъ тъй се сдушихме съ помачетата, като че ли бѣхме наедно порасли съ тѣхъ. Съ малкия Сюлмановъ синъ, Салихъ, ходѣхме въ ближната гора да хранимъ козитѣ и овцетѣ съ борикова четуна и сушено дъбово листе, сѣчехме пътемъ *бо̆ᵃрс* (зелени напъпени букови клонки) за мулетата, биехме птици съ *падалá* (лъкове съ стрѣли) и играехме на орѣхи надъ мекия, сухъ и стъпканъ кози торъ въ козарникътъ. А орѣхи и шушулки имахме въ изобилие. Често пъти, унесени и увлѣчени въ безгрижнитѣ си дѣтски игри, забравяхме да наглеждаме и прибираме козитѣ, които като същи дяволи се накичваха по плетищата и плодовититѣ дървета въ селскитѣ градинки. Въ такъвъ случай ни стресваше пискливия гласъ на хубавата Сюлманица, чието зорко око виждаше и втасваше да командува и вънъ отъ къщи.

— *Салихку бреᵃй-й-й, дано амѐрнеᵃш, синко! Скору козитеᵃ, буеᵃ кучлеᵃтищеᵃ неᵃ еᵃдно!*

Прозвищата *кавуринъ, булашикъ* и др. под., каквито и днесъ ще чуете на всѣка стъпка въ помашкитѣ села отсамъ въ севѣрнитѣ Родопски склонове, у насъ, у помацитѣ въ Ардиния басейнъ никога нѣма да се чуятъ.

Тъй неусѣтно измина нашето десеть дневно бѣгство, обърнато въ едно приятно гостуване въ миловидното, тихо и безгрижно Кокориво. На 14 януарий дойде калеко ми нарочно да ни обади, че минаването на аскеръ прѣсѣкнало, че трѣбва да се приберемъ въ селото си, защото къщитѣ ни стоели отворени, а тайно пошепна на бащитѣ ни, че днесъ-утрѣ ще пристигнатъ руситѣ. Наши *мекережии* (земени бѣха такива около 80 души мъже само отъ Устово съ обозътъ на тур-